

Ю. В. КУХАРЕНКО

Баївський могильник

**(За матеріалами розкопок В. П. Петрова
і А. П. Каліщука)**

У 1959 р. під час закладки колгоспних парників на східній околиці с. Баїв Луцького району Волинської області випадково було зруйновано два безкурганних поховання з тілопокладенням. 1964 і 1965 рр. на місці виявлення згаданих поховань і на прилеглих ділянках проводились розкопки, здійснювані Волинським краєзнавчим музеєм*.

Площа досліджуваного могильника, розташованого на пологому схилі лівого берега невеликої річки Черногузки — лівої притоки р. Стир, була зайнята парниками, городами і лісопосадкою. Розкрита за два роки ділянка (близько 20 невеликих розкопів) становила понад 250 м². Тут виявлено 32 безкурганних поховання: 13 тілопокладень (поховання 1—5, 10, 19, 20, 21, 22, 30—32) та 19 тілоспалень (поховання 6—9, 11—18, 23—29). Вони показані на схематичному плані (рис. 1). Поховання зосереджено на південно-східній околиці могильника. Основна ж його частина залишилась недослідженою. Переходимо до опису відкритих поховань.

*Поховання 1**.* Тілопокладення виявлено на глибині 1,2 м. Контури ями не простежувались. Небіжчик лежав на лівому боці з дещо підігнутими ногами, головою на північ (рис. 2, 1). Під головою — невисоке земляне підвищення. Руки, ледь зігнуті в ліктях, тісно прилягали до тулуба. Кисть правої покладена на тазові кістки. На лівому передпліччі — невелика бронзова овальна пряжка (рис. 3, 1), а біля правого плеча — малі намистини з синього скла (рис. 3, 2, 3).

Поховання 2 (тілопокладення). Яма неправильної прямокутної форми, видовжена з півночі на південь. Розміри її — 1,75 м, ширина близько 1 м, глибина — 1,45 м. У заповненні траплялись окремі вуглинки від деревини. На дні ями, ближче до її західної стінки, був кістяк жінки (рис. 2, 2). Небіжчиця лежала на спині, випростана, голова — на невисокому земляному підвищенні. Орієнтація північна. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті так, що кисть її спиралась на тазових кістках. Справа, біля шийних хребців та черепа, а також під лівою лопаткою знайдено дрібне скляне намисто—понад 50 штук (рис. 3, 5—8). На ключицях лежало по одній бронзовій фібулі (рис. 3, 9, 10), а на грудях ближче до лівої ключиці трапився кістяний гребінь (рис. 3, 11). Зліва біля тазових кісток лежала бронзова поясна пряжка (рис. 3, 4).

* Керував розкопками В. П. Петров і колишній директор музею А. П. Каліщук. У роботах брали участь науковий співробітник музею О. Ю. Старчук і аспірант Інституту археології АН СРСР М. В. Щукін. Речові знахідки і частина польової документації залишились у фондах Волинського музею. Решта цієї документації, в тому числі звіт А. П. Каліщука, чорновий варіант звіту В. П. Петрова про розкопки 1964 р. і його польовий щоденник за 1965 р. зберігаються в архіві Інституту археології АН УРСР. Оскільки в звіті А. П. Каліщука і в записках В. П. Петрова є багато неясностей і пропусків, дещо залишилось нез'ясованим.

** Глибини залягання окремих з них вказано від рівня поверхні парників (тобто занижено). В публікації прийнята нумерація поховань, запропонована у звіті А. П. Каліщука.

Неподалік від лівого плеча стояли дві глиняні посудини: ліпна миска (рис. 4, 1) і невеликий гончарний горщик (рис. 4, 2).

Серед вказаних намистин одна циліндрична, жовтого кольору (рис. 3, 6), інші — біконічні з синього, зеленого і коричневого бісеру. Одна з коричневих намистин подвійна (рис. 3, 5). Фібули великі, підв'язні, з пластинчастою дужкою і верхньою тятивою (рис. 3, 9, 10). Гребінь тришаровий, спинка має напівкруглий виступ (рис. 3, 11). Пластинки, з яких він складається, скріплені бронзовими заклепками. Пряжка свальна, з невеликою прямокутною обоймою, за допомогою якої вона прикріплювалась до пояса (рис. 3, 4). Миска, ліпна, темно-коричнева. В глині є багато домішок піску (рис. 4, 1). Зовнішня поверхня нижньої частини орпаментована рядами дрібних нігтьових заціпів. Гончарний горщик досить товстостінний, важкий, темно-сірого кольору (рис. 4, 2). Вішні косо зрізані і чітко прокресленою лінією відокремлені від тулуба. Поверхня заглажена, а в нижній частині, крім того, додатково підчищена.

Поховання 3. Тілопокладення виявлено на глибині 0,6 м. Контури ями

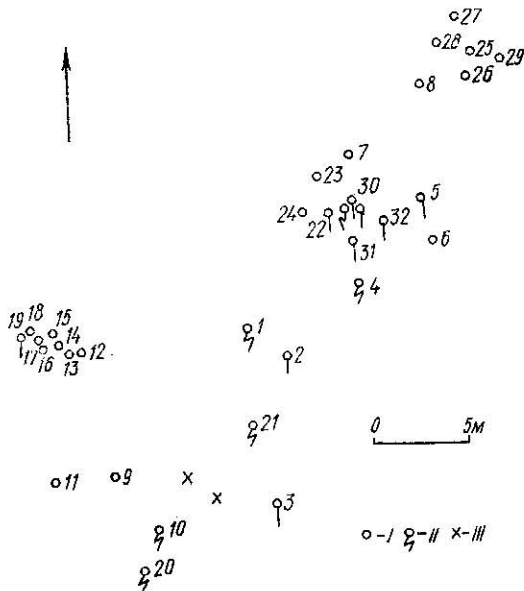

Рис. 1. Схематичний план розташування поховань.

I — тілоспалення; II — тілопокладення; III — зруйноване поховання.

Рис. 2. Баївський могильник. Загальний вигляд поховань.

1 — поховання 1; 2 — поховання 2; 3 — поховання 4; 4 — поховання 5.

не простежувались. Похована молода особа, мабуть, жінка. Кістяк лежав на спині, випростаний, головою на північ. Зберігся дуже погано. Уціліли тільки кістки нижніх кінцівок, лівої руки, променева кістка і кість правої (остання виявлена під тазом) та тім'яні кістки черепа. Там, де мали бути шийні хребці, які не збереглися, трапились шість намистин (рис. 5, 1—6). Серед них одна велика, з чорної пасти, інкрустована білими та червоними зигзагами (рис. 5, 6). Є потрійна намистина з темно-синього скла (рис. 5, 1) та бочкоподібна з світло-зеленого (рис. 5, 2), а також три біконічні намистинки темно-синього кольору (рис. 5, 3—5).

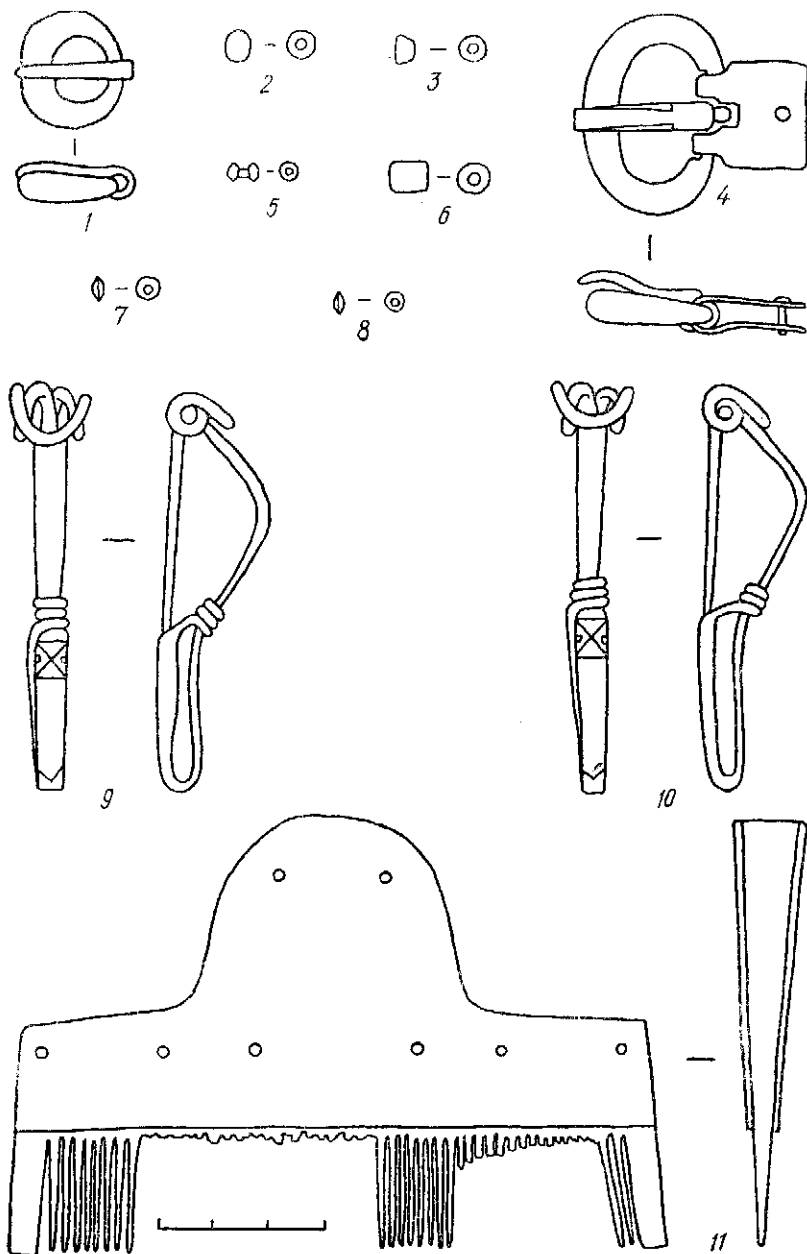

Рис. 3. Інвентар з поховань на Баївському могильнику.
1-3 — поховання 1; 4-11 — поховання 2.

Поховання 4. Тілопокладення трапилося на глибині 0,6 м. Обриси ями не зафіксовано. Померлий (підліток) лежав на правому боці, злегка скорчений, головою на північ (рис. 2, 3). Кістяк зберігся погано. Більш-менш уціліла лише частина черепа, лопаткові кістки, кінцівки. Руки зігнуті в ліктях так, що кисті їх наближені до обличчя похованого. Ліва нога випростана, права трохи зігнута в коліні. Біля коліна лівої ноги ззаду розміщувалась невелика глиняна ліпна посудина, перевернута ввсрх дном (рис. 5, 7). Вона чорнолошена, дуже поганого випалу, тому верхня частина майже повністю розшарувалась. Біля неї, трохи вище, на голівці гомілкової кістки лівої ноги лежав поламаний залізний ніж (рис. 5, 8), кінець леза якого в похованні не знайдено.

Поховання 5. Тілопокладення виявлено на глибині 1,35 м. Контурів ями не простежено. В заловненні її, над кістяком траплялись окремі деревні вуглики. Небіжчиця лежала на спині, випростана, головою на північ (рис. 2, 4). Кисть правої руки покладена зверху на тазових кістках, а лівої — під лівим стегном. На плечах були дві залізні фібули

Рис. 4. Глиняний посуд (1, 2) з поховання 2.

на глибині 0,4 м виявлена невелика кількість дрібних уламків перспалених людських кісток, розкиданих на площі діаметром 1 м. В цих межах трапились два уламки глиняної гончарної сіролощеної посудини з широкими горизонтальними вінцями, орнаментованими неглибокими, навскіс залощеними боріздками (рис. 5, 14), а також невеликий уламок розплавленої скляної посудини жовтого кольору та фрагментоване кільце з вузької бронзової пластини (рис. 5, 15).

Поховання 9. Тілоспалення (безінвентарне). Форма ями не визначена. На глибині 0,6 м залягало незначне скупчення дрібних уламків перспалених людських кісток.

Поховання 10. Тілопокладення здійснене в ямі неправильно прямокутної в плані форми. Яма витягнута з півночі на південь. Довжина її — 1,85 м, ширина — майже 0,9 м, глибина — 0,5 м. На дні лежав кістяк дорослої людини, злегка скорчений на лівому боці, головою на північ (рис. 8, 1). Руки небіжчика сильно зігнуті в ліктях, кисти їх притиснуті до плечей. Ноги трохи підігнуті. На грудях з правого боку була дуже іржава залізна фібула з підв'язним приймачем (рис. 6, 4).

Поховання 11. Тілоспалення відкрите на глибині 1,1 м. Контури поховальної ями не простежувались. Уламки перепалених людських кісток містились у глиняному ліпному горщику-урні (рис. 7, 2), біля якої виявлено невелику кількість дрібних деревних вуглинок. На відстані

(рис. 5, 11—12), а на грудях справа — велика циліндрична часточкова намистина із зеленого скла (рис. 6, 9). З правого боку, під шийними хребцями і під правою лопаткою виявлено більше 30 скляних намистин. Всі вони малі, часточкові, синього кольору (рис. 5, 10).

Фібули дуже іржаві, невеликі, з підв'язними приймачами і короткими пружинами. В колекції не збереглись. Є лише схематичні їх рисунки*.

Поховання 6. Тілоспалення. На глибині 0,4 м виявлено невелике скупчення дрібних уламків перспалених людських кісток. Серед них — маленька бікошічна намистина із скла синього кольору (рис. 5, 13). Ніяких інших речей тут не знайдено. Контури поховальної камери не простежувались.

Поховання 7. Тілоспалення здійснене аналогічно попередньому на тій же глибині. Інвентаря не було.

Поховання 8. Тілоспалення. Контури ями не зафіксовані. На

* Виконані М. Б. Щукіним під час розкопок.

1,3 м на північний захід від урни стояла інша глиняна посудина — миска, виготовлена на гончарному крузі. В ній знайдено бронзову фрагментовану фібулу (рис. 6, 1), а поруч з мискою — уламок кістяного гребеня з бронзовими заклепками-трубочками (рис. 6, 2).

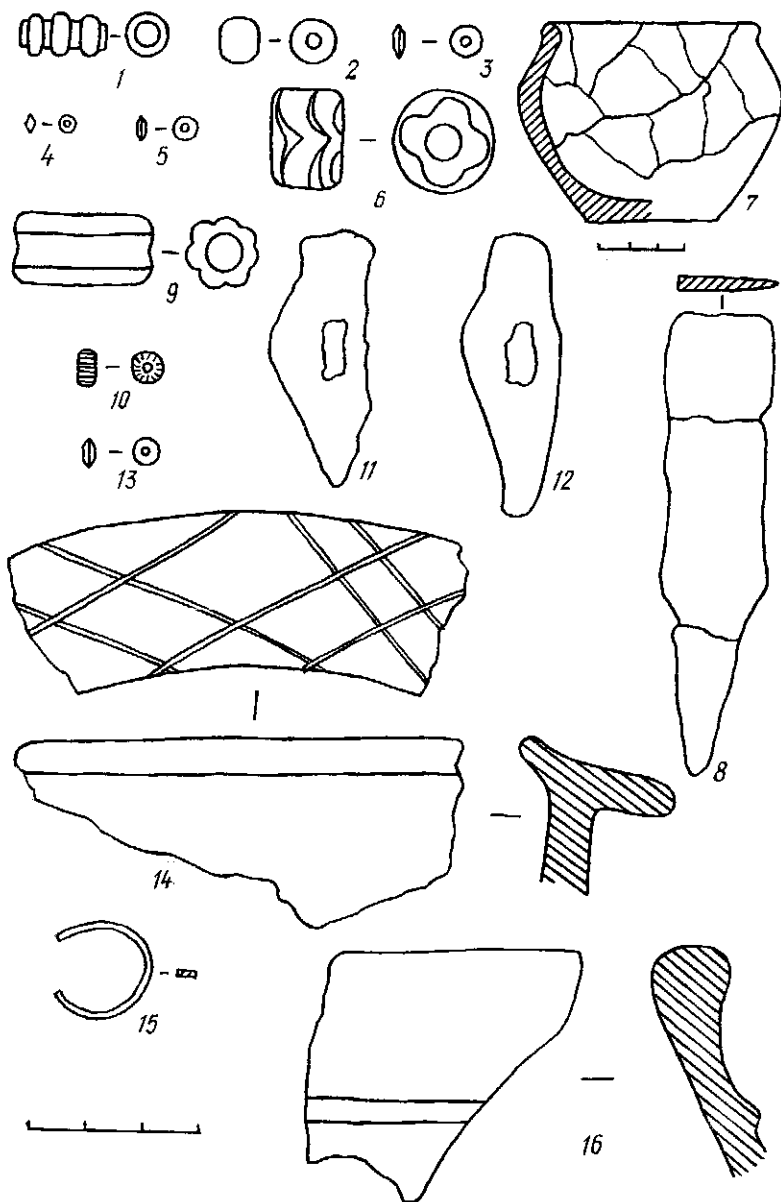

Рис. 5. Інвентар з поховань Баївського могильника.

1 — поховання 3; 7, 8 — поховання 4; 9—12 — поховання 5; 13 — поховання 6; 14, 15 — поховання 8; 16 — поховання 15.

Урна-горщик червонувато-коричневого кольору, погано випалена, миска темно-сіра. Обидві посудини фрагментовані, в колекції не збереглись. Фібула має пластинчасту широку дужку і підв'язний приймач.

Поховання 12. Тілоспалення трапилось на глибині 0,6 м у вигляді невеликого скупчення перепалених людських кісток. Яма невизначеної форми. Інвентаря немає, за винятком скляної циліндричної намистини зеленого кольору, знайденої серед уламків кісток (рис. 6, 3).

Поховання 13. Тілоspалення, також безінвентарне, відкрите приблизно за 0,2 м на захід від попереднього на глибині 0,6 м. Яма неглибока, округла, діаметром близько 0,3 м. На дні її — перепалені залишки кісток.

Поховання 14. Тілоspалення розташовувалось на відстані близько 0,2 м на північний захід від попереднього. Глибина — 0,75 м. Похо-

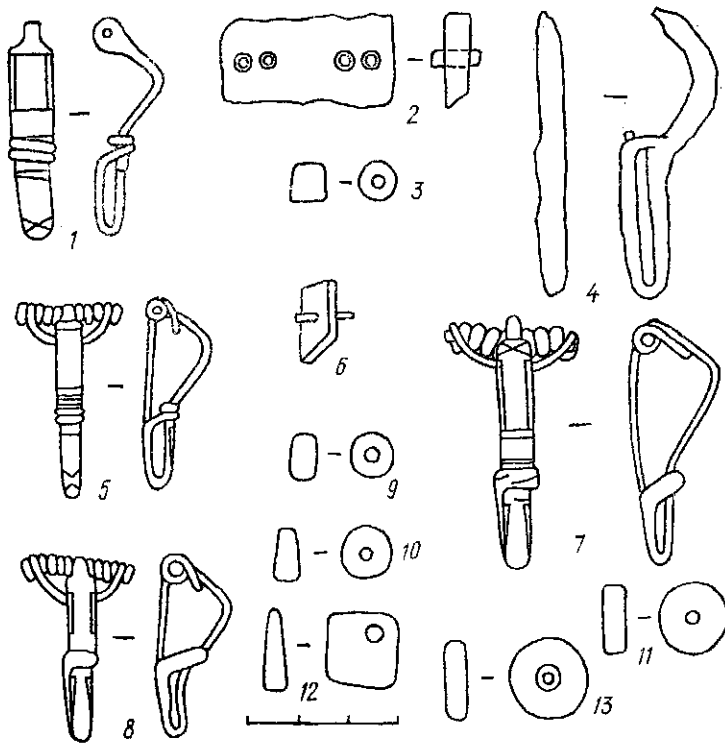

Рис. 6. Інвентар з поховань Баївського могильника (1—13).

вальна яма маленька, округла, діаметром до 0,3 м. В ній була невелика кількість дрібних уламків перепалених кісток. Інвентар відсутній.

Поховання 15. Тілоspалення майже прилягало до останнього з північного заходу. Яма кругла, діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,6 м. Перепалені людські кістки були змішані з дрібними вуглинками та золюю. Тут же, на дні ями, трапився уламок вінця глиняної сіролощеної посудини, виготовленої на крузі (рис. 5, 16).

Поховання 16. Тілоspалення розташоване за 0,5 м на південний захід від попереднього. Контури ями не простежувались. На глибині 0,5 м виявлена незначна кількість перепалених кісток.

Поховання 17. Тілоspалення щільно прилягає з північного заходу до описаного вище. Яма невелика, округлої в плані форми, діаметром близько 0,3 м. Глибина — 0,5 м. На дні знайдено залишки похованого. Серед уламків кісток виявлена бронзова фібула з підв'язним приймачем (рис. 6, 5).

Поховання 18. Тілоspалення розташоване за 0,3 м на захід від попереднього. Поховальна яма невелика, округла, діаметром до 0,3 м, глибиною 0,5 м. Остеологічний матеріал такий самий. Серед нього виявлено уламок кістяного гребеня з бронзовою заклепкою (рис. 6, 6), який в колекції не зберігся*.

* Відтворюється за рисунком А. П. Каліщука.

Поховання 19. Тілопокладення відкрито приблизно за 0,5 м на південний захід від вищезгаданого тілоспалення. Могила майже повністю зруйнована під час будівництва парника та огорожі навколо нього. Від кістяка уціліла лише тім'яна частина черепа і кілька кісток рук, виявлених на глибині 0,75 м. Небіжчик, мабуть, лежав на спині, головою на

Рис. 7. Батівський могильник. Загальний вигляд поховань.

1 — поховання 10; 2 — поховання 11; 3 — поховання 20; 4 — поховання 21.

північ. Біля залишків скелета трапилось кілька дрібних уламків від глиняної посудини (в колекції вони не збереглися).

Поховання 20. Тілопокладення залягало на глибині 0,4 м. Контури ями не простежувались. Кістяк, що зберігся досить добре, лежав на правому боці, злегка скорчений, головою на північ (рис. 7, 3). Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті так, що кисть її торкається правого плеча. Ноги трохи підіснуті. Під зігнутим коліном правої ноги був невеликий камінь. Біля кисті правої руки трапились дві бронзові фібули — підв'язні, з пластинчастими дужками (рис. 6, 7, 8), а зліва біля черепа стояла невелика глиняна ліпна посудина. Вона фрагментована і в колекції не збереглась.

Поховання 21. Тілопокладення здійснене на глибині 1,1 м. Контури ями не визначено. Кістяк (мабуть, жіночий) лежав на правому боці, тро-

хи скорчений, головою на північ (рис. 8, 4). Права рука випростана вздовж тулуба, ліва дещо зігнута і перекриває праву в ліктьовому суглобі. Ноги підігнуті. На лівій руці, біля зап'ястя, знайдено бронзовий браслет з трохі потовщеними кінцями, що заходили один за одний (рис. 9, 4). Зверху на хребцях біля самого тазу лежала бронзова оваль-

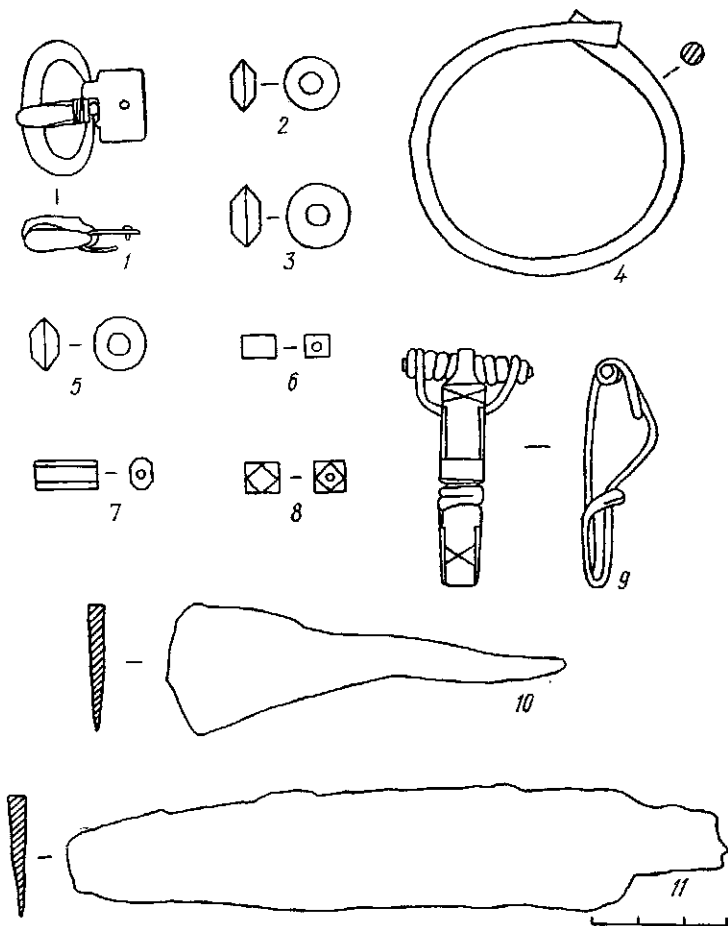

Рис. 8. Інвентар з поховань Баївського могильника.
1—5 — поховання 21; 6—9 — поховання 30; 10, 11 — поховання 32.

на пряжка від пояса з невеликою прямокутною обоймою (рис. 8, 1). На грудях біля ключиць були три великі біконічні намистини з синього скла (рис. 9, 2, 3, 5).

Поховання 22. Тілопокладення належало дитині. Глибина залягання — 0,25 м. Померлий був покладений випростаним на спині, головою на північ (рис. 9, 4). Збереглися тільки уламки черспа, два ребра, тазові кістки, плечова (від правої руки) і кістки ніг. На грудях і поруч з тазом виявлено чотири бурштинових (рис. 7, 10—13) і одну скляну (рис. 7, 9) намистини. Бурштинові жовтого і червоного кольору, скляна зеленого. Біля тазових кісток був також уламок глиняної ліпної посудини чорного кольору. В колекції цей уламок і скляна намистина не збереглися*.

Поховання 23. Тілоспалення (безінвентарне) здійснено в неглибокій округлій ямці діаметром не більше 0,2 м. Глибина її — 0,7 м. На дні

* Наведений рисунок взято з польового щоденника В. П. Петрова.

знайдено невелику кількість дрібних уламків перепалених людських кісток.

Поховання 24. Тілоспалення подібне до описаного. Яма округла, діаметром 0,35 м, глибиною 1 м. Вміст аналогічний попередньому похованню. Інвентаря немає.

Поховання 25. Тілоспалення залягало на глибині 0,5 м. Яма округла, діаметром 0,3 м. На дні її трапились такі ж залишки. Речові знахідки відсутні.

Поховання 26. Тілоспалення (безінвентарне). Ямка дуже мала, округла, діаметром близько 0,2 м, глибиною 0,5 м. Вміст її — уламки перепалених кісток.

Поховання 27. Тілоспалення здійснено на глибині 1 м в дуже маленькій круглій ямі діаметром до 0,2 м. На її дні — залишки кремації. Супровідних матеріалів немає.

Поховання 28. Тілоспалення. Глибина — 1,1 м. Діаметр поховальної ямки — 0,25 м. Крім залишків перепалених кісток, нічого більше не виявлено.

Поховання 29. Тілоспалення (безінвентарне). Глибина — 0,75 м. Як і попереднє, містилось в невеликій круглій ямі діаметром близько 0,25 м. Матеріал аналогічний.

Поховання 30. Колективне (?) тілопокладення, в якому поховані троє: дорослий чоловік, дівчина-підліток і дитина. Контури ями не зафіксовані. Глибина її неоднакова: в західній частині — 1,1 м, в центральній — 0,95 і в східній — 0,7 м. Кістяки були безпосередньо на дні ями і лежали в ряд, паралельно один одному, головами на північ (рис. 9). Дитина, від кістяка якої збереглися лише гомілкові кістки ніг, була похована, очевидно, на спині, випростаною, в східній, наймілкішій частині ями. Речей біля залишків її скелета не виявлено.

Справа від дитини, в центральній частині ями (тобто глибше на 0,25 м), лежав на спині випростаний кістяк чоловіка. Зберігся він погано: уціліли тільки кістки таза і кінцівок. Інвентар відсутній. Справа від цього похованого на 0,15 м глибше (тобто в найглибшій частині ями) був досить добре збережений кістяк дівчинки-підлітка. Небіжниця лежала на правому боці злегка скорчена. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги трохи підігнуті. На правому плечі знайдено бронзову підв'язну фібулу з широкою пластинчастою спинкою (рис. 8, 9), а на шиї — намисто з 60 намистин. Одна з них сердоликова, плоска, призматичної форми (рис. 8, 7), інші скляні, синього кольору. Вони двох типів: шість екземплярів чотирнадцятигранні (рис. 8, 8), решта кубічні (рис. 8, 6) *.

Поховання 31. Тілопокладення залягало на глибині 0,75 м. Контури ями не простежувались. Небіжчик лежав на спині, головою на північ. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута так, що кисть її розташовувалась біля лівого плеча. Ноги підігнуті вправо. Біля колін

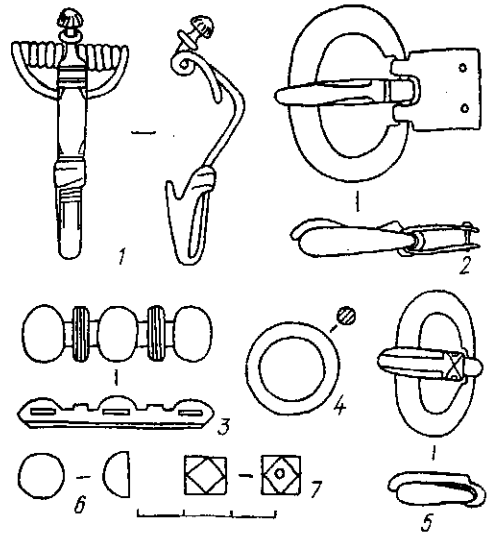

Рис. 9. Речі з зруйнованих поховань на Байському могильнику (1—7).

* У польовому щоденнику В. П. Петрова та звіті А. П. Каліщука це поховання розглядається як три окремих поховання.

знайдено уламок скляної посудини, оплавленої у вогні. Інших знахідок немає.

Поховання 32. Тілопокладення виявлено на глибині 0,9 м. Форма ями не визначена. Небіжчик лежав на спині, витягнутий, головою на північ. На тазі справа трапились два великих залізних ножі з тонкими лезами — один цілий (рис. 8, 11) і уламок від другого (рис. 8, 10).

Під час розкопок на могильнику в різних місцях поза похованнями інколи траплялись у товщі ґрунту окремі уламки перепалених людських кісток і фрагменти глиняного посуду загалом того ж типу, що й кераміка з поховань.

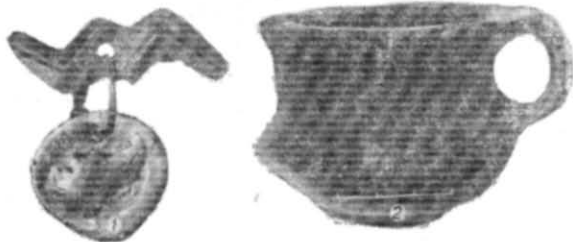

Рис. 10. Речі з зруйнованих поховань на Баївському могильнику.

1 — підвіска; 2 — ліпша посудина.

З 15 кістяків, виявлених на могильнику, до складу колекції увійшло лише дев'ять найкраще збережених черепів. Однак вони не мають позначок щодо того, в яких саме похованнях були виявлені. Вісім з них, в тому числі один чоловічий,

чотири жіночих і три, які належали підліткам (визначення Т. С. Кондукторової), передані для вивчення в Інститут антропології Московського університету, де залишаються і тепер, а дев'ятий зберігається у фондах Волинського обласного краєзнавчого музею.

Біля кістяків трапились речі, частина яких у свій час була передана Волинському обласному краєзнавчому музею (м. Луцьк). Серед цих знахідок є срібна фібула з підв'язним приймачем і головною кнопкою (рис. 9, 1), велика бронзова овальна пряжка від пояса (рис. 9, 2), якийсь бронзовий предмет у вигляді планки з трьома півкулями, розділеними гребінчастими виступами (рис. 9, 3). Крім того, наявні сім однакової форми і приблизно однакових за розмірами чотирнадцятигранних намистин з темно-синього скла (рис. 9, 7), гральний жетон з темної склоподібної маси (рис. 9, 6) і дуже цікава підвіска (рис. 10, 1). Остання складається з бронзової s-подібної колески, до якої на бронзовому кільці підвішена римська срібна монета — денарій Адріана, карбований в 128—132 рр. н. е. * Монета сильно стерта, особливо на зворотному боці.

Є також свідчення, що біля кістяків у зруйнованих похованнях були й невеликі глиняні горщики. Не виключено, що саме до них належала й невелика ліпна чорнолощена посудина з вушком (рис. 10, 2), яка зберігалась у місцевій школі.

Про час і культурно-історичну належність поховань, досліджених на Баївському могильнику, свідчать знайдені тут речі. З повною впевненістю можна, наприклад, говорити, що всі описані вище поховання були здійснені в IV ст. н. е. Це підтверджується і досить характерними для вказаного часу фібулами, пряжками, гребенями тощо. На підставі інвентаря, поховального обряду, а також за місцезнаходженням Баївський могильник слід віднести до так званої волинської групи полів поховань.

* Визначення В. В. Кропоткіна (ІА АН СРСР).

Баевский могильник

Резюме

В статье публикуются материалы могильника, открытого в 1959 г. у с. Баев Луцкого района Волынской области. В 1964—1965 гг. раскопками руководил В. П. Петров при участии А. П. Калищука. Вскрыто 32 погребения, из которых 13 содержали труположения, остальные — трупосожжения. Труположения одиночные. Найдены также три скелета почти вплотную друг к другу, но на разных глубинах. Покойники лежали на спине, в вытянутом положении или же на боку со слегка подогнутыми ногами и согнутыми в локтях руками. Трупосожжения, за исключением одного, ямные (безурновые).

Все труположения и семь из 19 трупосожжений сопровождалась вещами. Среди них обнаружены бронзовые фибулы и пряжки, различные бусы из стекла, сердолика и янтаря. Глиняные сосуды встречались редко, предметов вооружения нет. Особого внимания заслуживает подвеска, состоящая из бронзовой колодки, к которой подвешена римская серебряная монета — денарий Адриана.

Судя по находкам, все погребения датируются IV в. н. э. Могильник относится к волынской группе полей погребений.

Н. С. АБАШИНА, Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III

У 1972 р. розвідувальним загоном археологічної експедиції Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького було виявлено цікавий комплекс знахідок в районі м. Обухова (Обухівський район Київської області). Матеріали, виявлені на цьому місцезнаходженні (Обухів III), належать, на нашу думку, до виділеного В. М. Даниленком пізнішого київського етапу розвитку зарубинецької культури¹.

Поселення розташоване у глибині плато правого високого берега р. Кобрини (правої притоки р. Стугни), за 1,5 км від м. Обухова на південному схилі глибокої балки, що тягнеться від міста до с. Дерев'яна того ж району. Дном балки протікає безіменний струмок, який впадає у ставок (на заході від місцезнаходження). Північний схил займає поселення черняхівської культури — Обухів I². За 2,5 км на північний схід є відома пам'ятка київського типу та ранньослов'янської культури (VI—VIII ст. н. е.) — Обухів II³.

Навколишня територія зайнята полем та свинофермою колгоспу «Комінтерн» (с. Дерев'яна), а на самому схилі росте колгоспний сад. Тут у нижній частині траплялись поодинокі знахідки: фрагменти груболіпних, товстостінних посудин жовтувато-червоного кольору, з домішками шамоту та піску в глині. Виявлено також велике скупчення обпаленої глини — печини. Незначна кількість подібних уламків кераміки знайдена й вище — на вибалку.

На згаданому скупченні печини (розмірами 1×1 м) було закладено розкоп площею 24 м², форма та орієнтація якого визначалась розташуванням садових насаджень. Розкрито всю площу розкопу. Стратиграфія на відкритій ділянці така: дерен — 0,05 м. чорний гумус —

¹ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области. — АИНУ в 1965—1966 гг., вып. 1. Киев, 1967, с. 214.

² Н. М. Кравченко. Исследования в Киевской области. — АО 1970. М., 1971, с. 281.

³ Н. М. Кравченко. Исследования в Киевской области. — АО 1970. М., 1971, с. 281; Н. М. Кравченко. Отчет о работе археологического отряда КГПИ им. А. М. Горького в 1971 г. — ИА АН УРСР; і і ж. Отчет о работах археологической экспедиции КГПИ им. А. М. Горького в 1972 г. — ИА АН УРСР.